

บทที่ 7

สรุปและข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาอุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรกลุ่มสามี-ภรรยา นั้นสามารถให้ข้อสรุปในด้านโครงสร้างอาชีพ รายได้ และทรัพยากรของครัวเรือน กระบวนการตัดสินใจของเกษตรกร ค่าเสียโอกาสของแรงงาน และปัจจัยที่มีผลต่อการตัดสินใจทำงานนอกฟาร์มของเกษตรกรกลุ่มสามี-ภรรยา ตลอดจนเสนอแนะทางนโยบาย ดังนี้

โครงสร้างทางอาชีพ รายได้ และทรัพยากรของครัวเรือนเกษตรกร

ครัวเรือนเกษตรกรที่ศึกษาเป็นครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว 21 ครัวเรือน ทำงานเกษตรร่วมกับงานนอกเกษตร 79 ครัวเรือน โดยเป็นเกษตรร่วมกับรับจ้าง 48 ครัวเรือน เกษตรร่วมกับกิจการส่วนตัว 13 ครัวเรือน และทำการเกษตรร่วมกับรับจ้างและกิจการส่วนตัว 18 ครัวเรือน

ครัวเรือนเกษตรกรมีรายได้สุทธิเป็นตัวเงินเฉลี่ย 104,339.53 บาท/ครัวเรือน/ปี โดยเกษตรกรตำบลโป่งแยงมีรายได้โดยเฉลี่ยทั้งหมดต่ำกว่าตำบลห้วยเหล็ก โดยกิจกรรมที่มีรายได้มากที่สุด คือ การผลิตพืช รองลงมา คือ จากการรับจ้าง การทำกิจการส่วนตัว และการผลิตสัตว์ และเมื่อพิจารณาเปรียบเทียบเป็นรายกิจกรรมระหว่างสองพื้นที่พบว่าเกษตรกรในตำบลโป่งแยงมีรายได้ส่วนใหญ่มาจากการผลิตพืชและการรับจ้างและเป็นกิจกรรมที่มีรายได้สูงกว่าในตำบลห้วยเหล็ก คือ รายได้จากการผลิตพืชของเกษตรกรตำบลโป่งแยงและตำบลห้วยเหล็กเป็น 64,216.68 และ 28,952.34 บาท/ครัวเรือน/ปี และรายได้จากการรับจ้างของเกษตรกรตำบลโป่งแยงและตำบลห้วยเหล็กเป็น 43,180.40 และ 23,032.24 บาท/ครัวเรือน/ปี ส่วนเกษตรกรตำบลห้วยเหล็กนั้นมีรายได้จากทุกกิจกรรมไม่ต่างกันมากนักแต่ยังคงมีรายได้หลักจากการทำการผลิตพืชโดยเฉพาะครัวเรือนที่ทำการเกษตรเพียงอย่างเดียว นอกจากนี้เกษตรกรทั้งสองพื้นที่ยังมีรายได้จากส่วนอื่น ๆ เช่น จากผู้ที่แยกครอบครัวแต่ส่งเงินมาจุนเจือครอบครัว เงินปันผลสหกรณ์ การขายทรัพย์สินอื่น ๆ ในครัวเรือน และดอกเบี้ยเงินฝากซึ่งส่วนใหญ่เกษตรกรมีการออมเงินอยู่ในช่วงไม่เกิน 10,000 บาท ในด้านทรัพย์สินนั้นครัวเรือนเกษตรกรผู้ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียวส่วนใหญ่มีมูลค่าทรัพย์สินโดยรวมสูงกว่าครัวเรือนที่ทำทั้งเกษตรและนอกเกษตร ทั้งนี้เนื่องจากครัวเรือนที่ทำเกษตรเพียงอย่างเดียวมีมูลค่าเฉลี่ยในทรัพย์สินเกษตรสูงกว่านั่นเอง

ครัวเรือนส่วนใหญ่ นำเงินลงทุนเกษตรมาจากการผลิตพืชของครอบครัวจากฤดูกาลผลิตที่ผ่านมา (ร้อยละ 81) ซึ่งมีวงเงินเฉลี่ย 24,264.69 บาท/ปี โดยวงเงินลงทุนที่สูงที่สุดได้มาจากการทำ

สัญญาการผลิต (6 ราย) คือมีวงเงินเฉลี่ยสูงถึง 549,525.82 บาท/ปี ส่วนเงินลงทุนที่ได้จากการทำ งานนอกเกษตรนั้นมีวงเงินเฉลี่ย 10,443.54 บาท/ปี จากร้อยละ 59.5 ของครัวเรือนที่ทำงานนอก เกษตร โดยเมื่อพิจารณาเกษตรกรกลุ่มสามี-ภรรยาที่ทำงานนอกเกษตรนั้น พบว่าเกษตรกรที่ทำงาน นอกเกษตร (ร้อยละ 47.06) นำรายได้้นอกเกษตรมาลงทุนในการเกษตรเฉลี่ยร้อยละ 26.48 ของรายได้ จากนอกเกษตรทั้งหมดของเกษตรกรแต่ละบุคคล ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่ (ร้อยละ 93) จะนำเงินที่ได้จากการทำงานนอกเกษตรไปใช้เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในบ้านถึงร้อยละ 58.24 ของรายได้ นอกเกษตรทั้งหมด

เมื่อพิจารณาระดับการศึกษาของสมาชิกนั้นพบว่าการศึกษาสูงสุดของครัวเรือนส่วนใหญ่อยู่ในระดับชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น อย่างไรก็ตามพบว่าระดับการศึกษาสูงสุดของครัวเรือนมี ระดับสูงที่สุดสูงกว่าปริญญาตรี ในสองพื้นที่ที่มีผู้อยู่ในวัยทำงานเฉลี่ย 3.23 คน/ครัวเรือน ซึ่งเป็นผู้ ทำเกษตร 2.17 คน/ครัวเรือน มีพื้นที่ถือครองเป็นของตนเองเป็นส่วนใหญ่ (ร้อยละ 80) มีพื้นที่ถือ ครองทั้งหมดโดยเฉลี่ย 11.55 ไร่/ครัวเรือน เกษตรกรตำบลโป่งแยงมีพื้นที่เป็นของตนเองสูงกว่า เกษตรกรตำบลชีเหล็ก ในขณะที่เกษตรกรตำบลชีเหล็กมีการเช่าที่ดินทำกินและได้รับที่ดินจากผู้ อื่นให้ทำกินสูงกว่าเกษตรกรตำบลโป่งแยง ทั้งนี้เกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกพืช 2 รุ่น/ปี แต่ในครัว เรือนที่ทำเกษตรเพียงอย่างเดียวส่วนใหญ่ปลูกพืชมากกว่า 3 ชนิด/ปี โดยการปลูกพืชในตำบลชี เหล็กมีการใช้น้ำจากระบบชลประทานแม่แตง ส่วนตำบลโป่งแยงใช้น้ำจากห้วยหรือประปา ธรรมชาติจากภูเขา ซึ่งมีน้ำพอเพียงทั้ง 2 พื้นที่

กระบวนการตัดสินใจของครัวเรือนเกษตรกรและเกษตรกรกลุ่มสามี-ภรรยา

ครัวเรือนที่ศึกษามีการตัดสินใจผลิตการเกษตรโดยหัวหน้าครัวเรือนเพียงผู้เดียวจำนวน พอ ๆ กับครัวเรือนที่มีการตัดสินใจของหัวหน้าครัวเรือนร่วมกับสมาชิก และครัวเรือนส่วนใหญ่ เห็นว่าตนเป็นครัวเรือนเกษตรกรเมื่อพิจารณาจากทั้งรายได้และเวลา ซึ่งการตัดสินใจเลือกทำงาน ในช่วงฝนนั้นครัวเรือนเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 93) เลือกทำเกษตรด้วยเหตุผลที่หลากหลายโดยมี เหตุผลที่สำคัญ คือ เพื่อปลูกข้าวไว้บริโภค มีที่ดิน และมีความรู้ความชำนาญ มีส่วนน้อยที่เลือกงาน นอกเกษตร (ร้อยละ 7) เนื่องจากเห็นว่ารายได้แน่นอน และไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง ส่วนในช่วง หลังนาซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ปลูกถั่วเหลืองต่อจากข้าวนั้นครัวเรือนเกษตรกรยังคงเลือกทำการ เกษตร (ร้อยละ 81) ด้วยเหตุผลที่หลากหลายซึ่งโดยมากเห็นว่างานเกษตรเป็นงานหลัก เมื่อมีน้ำให้ ทำการเกษตรและมีที่ดินอยู่แล้วจึงต้องการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์

เมื่อพิจารณาการทำงานนอกเกษตรของเกษตรกรกลุ่มสามี-ภรรยาที่ทำงานนอกเกษตรใน ปัจจุบันเป็นรายบุคคล พบว่า เกษตรกรผู้เป็นสามีส่วนใหญ่เข้าทำงานนอกเกษตรโดยมีคณแนะนำ

หรือติดต่อส่วนเกษตรกรหญิงเข้าทำงานโดยหาเอง หรือสร้างขึ้นมาเอง ซึ่งเหตุผลในการทำงาน นอกเกษตรของเกษตรกรคู่สามีภรรยาค่อนข้างหลากหลาย โดยมีเหตุผลที่สำคัญไม่ต่างกันระหว่าง เกษตรกรผู้เป็นสามีและภรรยา คือ ต้องการเพิ่มรายได้ และมีเวลาว่าง เกษตรกรส่วนใหญ่รู้สึกว่าการทำงานนอกเกษตรนั้นทำให้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น และมีผลกระทบต่อการผลิตในการเกษตร น้อยมาก โดยมีผลให้ครัวเรือนเกษตรกรเปลี่ยนระบบการผลิต 10 ครัวเรือน โดยที่ต้องลดพื้นที่การผลิต 7 ครัวเรือน เปลี่ยนชนิดพืชหรือสัตว์ 3 ครัวเรือน สำหรับการเปลี่ยนแปลงด้านการจัดการนั้นมีการใช้เครื่องจักรและแรงงานจ้างเพิ่มขึ้น 6 ครัวเรือน นอกจากนี้มีผลให้แรงงานเกษตรที่เหลือต้องทำงานเพิ่มขึ้น 11 ครัวเรือน ส่วนผลกระทบในด้านเศรษฐกิจ สังคม การศึกษาบุตรหลาน และสุขอนามัยนั้นส่วนใหญ่จะได้รับผลกระทบในทางที่ดีขึ้น อย่างไรก็ตามเมื่อถามความเห็นในการเลิกทำงานเกษตรในอนาคตนั้นพบว่า เกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงจะทำงานเกษตรต่อไปด้วยเหตุผลที่หลากหลาย โดยมีเหตุผลที่สำคัญ คือ เห็นว่าเป็นอาชีพหลัก และต้องการใช้ที่ดินให้เกิดประโยชน์

สำหรับเกษตรกรผู้ที่ไม่ทำงานนอกเกษตรในปัจจุบันนั้นมีสาเหตุแตกต่างกันไปโดยส่วนใหญ่มีสาเหตุจากไม่มีเวลาว่าง อายุมากหรือสุขภาพไม่อำนวย ไม่มีความรู้อาชีพอื่น มีงานต้องทำในบ้าน และไม่ชอบงานนอกเกษตรและเห็นว่าเป็นงานที่ไม่อิสระ นอกจากนี้เกษตรกรเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังยืนยันที่จะไม่ทำงานนอกเกษตรในอนาคต (ร้อยละ 77.59 ของเกษตรกรที่ไม่ทำงานนอกเกษตรในปัจจุบัน) โดยมีเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ส่วนผู้ที่มีความคิดว่าจะทำงานนอกเกษตรในอนาคตนั้นเนื่องจาก ต้องการทำเป็นรายได้เสริม และคิดว่าเป็นงานที่ไม่ลำบาก

ในส่วนของการศึกษาทัศนคติของเกษตรกรพบว่า เกษตรกรชายที่จะทำงานนอกเกษตรมีทัศนคติที่แตกต่างกับผู้ที่เกี่ยวข้องทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียวต่อความเห็น ว่า ชอบงานนอกเกษตรมากกว่างานเกษตร การส่งลูกหลานให้มีการศึกษาสูงเป็นสิ่งจำเป็น งานนอกเกษตรเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครอบครัว ส่วนเกษตรกรผู้เป็นภรรยาที่ทำงานนอกเกษตรจะมีทัศนคติที่แตกต่างกับผู้ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียวให้ความเห็นว่า งานนอกเกษตรเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครอบครัว นอกจากนี้เกษตรกรผู้ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียวทั้งชายและหญิงส่วนใหญ่มีความเห็นว่างานนอกเกษตรมีเกียรติกว่างานเกษตร โดยที่เกษตรกรชายที่มีอายุน้อยส่วนใหญ่มีทัศนคติต่อการส่งลูกเรียนสูง ความชอบงานนอกเกษตร และรู้สึกว่างานเกษตรทำแล้วไม่ก้าวหน้า มากกว่าเกษตรที่มีอายุสูง ในขณะที่เกษตรกรหญิงที่มีอายุสูงมีแนวโน้มชอบงานนอกเกษตรมากกว่าผู้มีอายุต่ำกว่า

ในส่วนของจุดมุ่งหมายในการผลิตนั้นส่วนใหญ่เกษตรกรผลิตโดยคำนึงถึงผลผลิต และเห็นด้วยกับการวางแผนและการจัดการด้านการเงินและการตลาด ซึ่งมีเหตุผลมาจากทางการเงิน คือ เพื่อผลทางรายได้และการบริหารเงินทุนให้พอเพียง ส่วนในด้านการปรับปรุงและพัฒนาการผลิตทางการเกษตรนั้นเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงเห็นด้วยแต่ไม่สูงมากนัก (ร้อยละ 64.4) โดยผู้ที่เห็นว่า

คนได้ปรับปรุงและพัฒนาการเกษตรเพียงพอแล้วนั้น ส่วนใหญ่ให้เหตุผลว่า คนมีประสบการณ์เพียงพอ นอกจากนี้การทำอาชีพเกษตรของเกษตรกรนั้นมีความเสี่ยงจากการทำตามอาชีพเดิมของพ่อแม่และมีความรู้ไม่เพียงพอประกอบอาชีพอื่นได้ดี (ร้อยละ 29.9) อย่างไรก็ตามแม้ว่าบางรายจะทำตามอาชีพเดิมของพ่อแม่ แต่ก็ชอบอาชีพเกษตรจึงยังคงทำอาชีพเกษตรต่อไป นอกจากนี้เกษตรกรบางส่วนทำอาชีพเกษตรเนื่องจากมีที่ดินอยากใช้ให้เกิดประโยชน์ งานเกษตรอิสระ และได้รับเงินเป็นก้อน และมีบางครัวเรือน (ร้อยละ 5.2) ทำงานเกษตรเป็นอาชีพเสริมโดยบิดาและมารดาไม่ได้ทำงานเกษตรมาก่อน

สำหรับความรู้สึกรักของเกษตรกรที่ต้องการให้ลูกหลานสืบทอดอาชีพเกษตรจากคนนั้นมีอยู่น้อยทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรส่วนใหญ่เห็นว่างานเกษตรลำบากจึงต้องการให้ลูกหลานเรียนสูง ๆ หรือมีงานที่ดีทำ และเลือกทำงานตามความสมัครใจของบุตรหลาน

ต่อความคิดเห็นในการใช้เวลาทำงานในฟาร์มนั้นเกษตรกรส่วนใหญ่เห็นว่า เกษตรกรควรออกไปหางานนอกฟาร์มทำ (ร้อยละ 56.7) ทั้งนี้เนื่องด้วยเหตุผลทางรายได้ คือ เพื่อเพิ่มรายได้และความมั่นคงในด้านการเงิน และเหตุผลจากการมีแรงงานในครัวเรือนหรือมีเวลาว่างที่จะทำงานอื่น ๆ ได้นอกจากงานเกษตร ในขณะที่เกษตรกรที่เห็นว่าไม่ควรทำงานนอกฟาร์มส่วนใหญ่เป็นผู้ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียวโดยมีเหตุผลที่สำคัญคือ ต้องช่วยดูแลพืชผลให้เต็มที่ อย่างไรก็ตามเกษตรกรเกือบทั้งหมด (ร้อยละ 93.3) เห็นว่าครอบครัวควรมีรายได้จากทั้งเกษตรและนอกเกษตร ด้วยเหตุผลว่าทำให้มีรายได้เพิ่มและทำให้ความเป็นอยู่ดีขึ้น

ปัจจัยที่มีผลต่ออุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรคู่สามี-ภรรยา

สำหรับการศึกษาอุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรคู่เป็นสามี-ภรณานั้น แยกออกเป็น สมการอุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรผู้เป็นสามี และสมการอุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรผู้เป็นภรรยา โดยได้ทำการวิเคราะห์ด้วยแบบจำลองแบบ nonseparability ด้วยวิธี 3SLS โดยนำตัวแปรค่าจ้างและรายได้เข้าร่วมกับตัวแปรทางสังคมของครัวเรือนมาเป็นตัวแปรอธิบายนั้น พบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการทำงานนอกฟาร์มของสามีเพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญคือ การเพิ่มขึ้นของค่าจ้างของสามี เวลาทำงานนอกฟาร์มของภรรยา การใช้เวลาทำงานบ้านของภรรยา ทักษะคิดคำนวณของงานนอกเกษตรของสามี และระยะทางจากอำเภอแม่ริมถึงหมู่บ้าน รวมถึงการได้รับฝึกงานจากภาครัฐของสามี ส่วนการที่ครัวเรือนมีพื้นที่ถือครองเพิ่มขึ้น และการใช้เวลาทำงานเกษตรเพิ่มขึ้นนั้นมีผลให้สามีทำงานนอกฟาร์มลดลง สำหรับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการทำงานนอกฟาร์มอย่างมีนัยสำคัญของภรณานั้นพบว่า การเพิ่มขึ้นของค่าจ้างของภรรยา ทักษะคิดคำนวณของงานนอกเกษตร และ ค่าใช้จ่ายของครอบครัว รวมถึงลักษณะงานนอกเกษตรที่เป็นการ

ทำกิจการส่วนตัว มีผลให้ภรรยาต้องทำงานนอกฟาร์มเพิ่มขึ้น ส่วนการเพิ่มขึ้นของค่าจ้างเงาของสามี ระดับการศึกษาสูงสุดของสมาชิกในครัวเรือน และสัดส่วนของผู้อยู่ในภาวะพึ่งพิงต่อผู้อยู่ในวัยทำงานของครัวเรือน มีผลให้ภรรยาทำงานนอกฟาร์มลดลง

อุปทานแรงงานนอกฟาร์มมีความยืดหยุ่นต่ำต่อปัจจัยส่วนใหญ่ (ของสามีและภรรยา) ยกเว้นทัศนคติในด้านบวกหรือความรู้ที่ถูกต้องงานนอกเกษตรที่มีอิทธิพลสูง นอกจากนี้การทำงานนอกฟาร์มของภรณาก็มีความยืดหยุ่นสูงต่อระดับการศึกษาสูงสุดด้วยเช่นกัน ความยืดหยุ่นต่อค่าจ้างเงา (ของเกษตรกรเองทั้งสามีและภรรยา) นั้นนับว่ามีความยืดหยุ่นต่ำ คือมีค่าเท่ากับ 0.423 และ 0.431 แสดงให้ทราบว่า หากค่าจ้างของสามีและภรณามีการเปลี่ยนแปลงไป ร้อยละ 100 สามีและภรรยาจะทำงานนอกฟาร์มเพิ่มขึ้นเพียงร้อยละ 42 และ 43 เท่านั้น และสำหรับสามีที่อยู่ในตำบลโป่งแยงจะมีการทำงานนอกฟาร์มมากกว่าสามีในตำบลจี้เหล็กเนื่องจากเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ขวนั้นเอง

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากผลการศึกษา เมื่อเปรียบเทียบครัวเรือนที่ทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรรวมกันกับครัวเรือนที่ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียว พบว่า ครัวเรือนที่ทำอาชีพเกษตรและนอกเกษตรรวมกันส่วนใหญ่มีสมาชิกครัวเรือนผู้อยู่ในวัยทำงานและผู้ทำงานเกษตรในครัวเรือนน้อยกว่าครัวเรือนที่ทำงานเกษตรเพียงอย่างเดียว ในขณะที่มีจำนวนผู้อยู่ในวัยพึ่งพิง และผู้ที่กำลังศึกษาอยู่โดยเฉลี่ยสูงกว่า ซึ่งแสดงให้เห็นถึงภาระของเกษตรกรผู้เป็นหลักในการผลิตทางการเกษตรของครัวเรือนที่นอกจากจะทำงานเกษตรให้กับครัวเรือนแล้วยังต้องทำงานนอกเกษตร โดยเกษตรกรมีเหตุผลในการทำงานนอกเกษตรที่สำคัญ คือ เพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัว อย่างไรก็ตามแม้เกษตรกรจะต้องการทำงานนอกเกษตรเพื่อเพิ่มรายได้แต่ในการหางานของเกษตรกร ส่วนใหญ่จะหางานในพื้นที่ใกล้เคียงหรือในหมู่บ้านเท่านั้น ซึ่งการได้งานของเกษตรกรรายส่วนใหญ่แล้วไม่ได้เกิดจากการหางานหรือสร้างงานของเกษตรกรเองแต่เป็นการถูกชักชวนจากบุคคลอื่น ทั้งนี้เนื่องจากเกษตรกรรายส่วนใหญ่เป็นหลักในการผลิตการเกษตรที่สำคัญของครอบครัวจึงมีช่วงเวลาว่างน้อย ส่วนเกษตรกรหญิงนั้นแม้จะมีการได้งานส่วนใหญ่มาจากการสร้างตนเองหรือหาเองก็ตามแต่ไม่ต่างจากที่ต้องมีผู้แนะนำหรือชักชวนเท่าใดนัก ดังนั้นการส่งเสริมงานนอกเกษตรให้กับเกษตรกรหากมีการเข้าถึงเกษตรกรในพื้นที่ หรือเป็นการสร้างงานในท้องถิ่นแล้วเกษตรกรจะได้รับประโยชน์มากกว่า เช่น อุตสาหกรรมชุมชน หรือการรับช่วงการผลิต ซึ่งเกษตรกรสามารถทำร่วมกับงานเกษตรได้

การตัดสินใจในการผลิตทางการเกษตรของครัวเรือนมีการยอมรับความคิดเห็นของสมาชิกครัวเรือนมากขึ้น ทำให้ง่ายต่อการยอมรับเทคโนโลยีใหม่ๆ ซึ่งเป็นผลดีต่อการพัฒนาการเกษตรให้กับครัวเรือนเกษตรกร

เกษตรกรส่วนใหญ่หารายได้จากการทำงานนอกเกษตรมาเป็นค่าใช้จ่ายในบ้าน และการศึกษบุตร แต่มีการสะสมเพื่อเป็นทุนในการทำงานเกษตรไม่มากนัก คือ เฉลี่ย ร้อยละ 12.46 ของรายได้นอกเกษตรจากทุกครัวเรือน ดังนั้นการพัฒนาการเกษตรจึงไม่สามารถพึ่งพิงรายได้จากการทำงานนอกฟาร์มได้ จำเป็นต้องอาศัยแหล่งเงินเชื่ออื่นๆ เป็นสำคัญ

แม้ว่าเกษตรกรส่วนใหญ่จะทำการเกษตรตามอาชีพเดิมของครอบครัว แต่มีความรู้สึกชอบงานเกษตร และให้ความสำคัญกับคุณภาพของผลผลิต การวางแผนการผลิตและการจัดการด้านการตลาด อย่างไรก็ตามเกษตรกรเป็นจำนวนมากที่เห็นว่าตนไม่จำเป็นต้องปรับปรุงหรือพัฒนาการผลิตทางการเกษตรแล้วทั้งนี้เนื่องจากอาศัยประสบการณ์ที่สั่งสมมานาน และเห็นว่าปรับปรุงแล้วไม่ดีขึ้น ซึ่งการคิดว่าตนเองดีแล้วนั้นเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ดังนั้นจึงต้องชี้ให้เห็นข้อจำกัดของตนเพื่อเปลี่ยนทัศนคติดังกล่าวนี้ โดยให้ได้รู้ถึงข้อมูลใหม่ๆ หรือความรู้ใหม่ที่ได้รับการพัฒนาขึ้นมาและเหมาะสมกับเกษตรกรในแต่ละพื้นที่ เกษตรกรจะได้นำไปพัฒนาและปรับปรุงคุณภาพการผลิต การวางแผนการผลิต และการจัดการด้านการตลาดอย่างมีประสิทธิภาพ

จากการที่เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่ต้องการให้ลูกหลานทำอาชีพเกษตรต่อไปหากมีทางเลือกในการทำอาชีพอื่นที่มีความมั่นคงทางการเงินและเป็นงานที่สบายกว่า และเกษตรกรมีความเห็นว่าต้องทำงานนอกเกษตรเพื่อเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัวนั้น แสดงให้เห็นถึงผลตอบแทนจากการเกษตรที่มีอยู่ค่อนข้างต่ำไม่พอเพียงกับความต้องการใช้จ่ายของครอบครัว นอกจากนี้ยังเป็นอาชีพที่ด้อยกว่างานอื่นๆ ทั้งด้านรายได้และสภาพการทำงาน เกษตรกรส่วนใหญ่จึงมีทัศนคติต่อการส่งลูกหลานเรียนสูงและทำงานนอกเกษตรที่มีความมั่นคงและสบายกว่า และมีเกษตรกรเพียงบางส่วนที่ต้องการให้ลูกหลานทำเกษตรต่อไป (ร้อยละ 21.6) ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยั่งยืนของอาชีพเกษตรที่จะลดลงเรื่อยๆ หาก ประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตร และทัศนคติต่องานเกษตรยังเป็นเช่นนี้ต่อไป ดังนั้นแนวทางที่จะสามารถเปลี่ยนให้เกษตรกรมีทัศนคติที่ดีต่ออาชีพเกษตรเพิ่มขึ้น คือต้องเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตรพร้อมทั้งส่งเสริมอาชีพเสริมที่เหมาะสมกับสภาพครัวเรือนและท้องถิ่น เพื่อให้เกษตรกรมีรายได้ที่มั่นคงและมีความเสมอภาคกับการประกอบอาชีพอื่นนอกจากอาชีพเกษตร

ค่าจ้างเงาหรือค่าเสียโอกาสในการทำงานนอกฟาร์มของเกษตรกรมีผลต่อการทำงานนอกเกษตรเนื่องจากเกษตรกรจะทำงานนอกเกษตรเพิ่มขึ้นเมื่อค่าจ้างเงาสูงขึ้น ทั้งนี้เกษตรกรมีการทำงานเกษตรในฟาร์มของตนเองลดลง จากการที่มีประสิทธิภาพการผลิตทางการเกษตรของแรง

งานครอบครัวสูง ซึ่งการเพิ่มขึ้นของค่าจ้างเงาของสามีและภรรยาผู้เป็นหลักในการผลิตนี้ มีอิทธิพลต่อการทำงานนอกฟาร์มต่ำ คือมีความยืดหยุ่นต่อค่าจ้างเงาของการทำงานนอกฟาร์มของสามีและภรรยาเพียง 0.423 และ 0.431 แสดงให้เห็นว่าเกษตรกรยึดถือการเกษตรเป็นงานหลักที่ต้องทำมากกว่าการทำงานนอกฟาร์ม และจากการที่ค่าจ้างเงาสะท้อนค่าตอบแทนหน่วยสุดท้ายของแรงงานในการทำการเกษตรนั้นมีค่าเท่ากับค่าจ้างสุทธิจากกิจกรรมนอกฟาร์ม (ณ จุดดุลยภาพ) ดังนั้นเมื่อค่าจ้างในท้องตลาดสูงขึ้น (ค่าจ้างสุทธิสูงขึ้น) เกษตรกรจะจัดสรรเวลาไปทำงานนอกฟาร์มมากขึ้นแม้จะมีสัดส่วนที่ต่ำก็ตาม (ร้อยละ 42-43) แต่ก็สามารถทำให้มูลค่าผลผลิตรวมของฟาร์มลดลงได้ ดังนั้นการที่จะเพิ่มรายได้ให้แก่ครัวเรือนเกษตรกรโดยการทำงานนอกฟาร์มที่มีค่าจ้างสูงนั้น ภาคเกษตรจะต้องมีการพัฒนาผลิตภาพให้สูงขึ้นด้วยจึงจะทำให้ครัวเรือนเกษตรกรมีรายได้สูงขึ้นจากการทำงานทั้งในฟาร์มและนอกฟาร์ม ทั้งนี้สิ่งที่สำคัญที่สุดคือ ต้องมีการส่งเสริมการทำงานนอกเกษตรควบคู่ไปกับการปรับปรุงทางด้านการเกษตร ทั้งในด้านการผลิตและการตลาด โดยเพิ่มประสิทธิภาพ และลดความเสี่ยงในด้านการผลิต และการตลาดการเกษตรรวมถึงการส่งเสริมระบบเกษตรที่เหมาะสมกับศักยภาพของครัวเรือน เช่น การเกษตรแบบผสมผสาน ระบบเกษตรยั่งยืน ระบบเกษตรแบบมีสัญญาผูกพัน และเกษตรเพื่อการค้า เพื่อเพิ่มผลิตภาพการผลิตทางการเกษตรของครอบครัวให้สูงที่สุด ซึ่งสิ่งที่เกษตรกรยังขาดอยู่คือ เทคโนโลยีทางด้านเครื่องจักรและเครื่องมือ โดยเฉพาะในพื้นที่สูงไปไกลเมือง (ตำบลโป่งแยง)

ข้อจำกัดของการศึกษา และแนวทางการศึกษาต่อไป

การศึกษาอุปทานแรงงานนอกฟาร์มของเกษตรกรคู่สามี-ภรรยานี้มีข้อจำกัดในขอบเขตการศึกษา เนื่องจากการศึกษาครั้งนี้ได้ศึกษาในการทำกิจกรรมใน 1 ปี ของเกษตรกร และค่าจ้างเงาและรายได้เงาของเกษตรกรคู่สามีภรรยาได้มาจากการวิเคราะห์สมการการผลิตโดยรวมการผลิตพืชทุกพืชเข้าด้วยกัน ซึ่งทำให้ค่าจ้างเงาแสดงถึงค่าเสียโอกาสของแรงงานโดยเฉลี่ยทั้งปีในขณะที่ค่าเสียโอกาสในแต่ละฤดูการผลิตอาจแตกต่างกันได้ ดังนั้นเพื่อให้การศึกษาแสดง ถึงค่าเสียโอกาสในค่าจ้างที่แท้ จริงของเกษตรกรในการผลิตพืชและการทำงานนอกฟาร์มให้ละเอียดขึ้น โดยแยกเป็นแต่ละฤดูการผลิต นอกจากนี้ควรศึกษาถึงผลกระทบที่แท้จริงของกิจกรรมนอกฟาร์มแต่ละประเภทต่อการทำการเกษตรของครัวเรือนด้วย